KANTENS

gemeentebeschrijving
regio Hogeland

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling
en lay-out : J.T. Possel, kunsthistoricus
M. van der Werff, sociaal-geograaf
J.B. Wolters, stedebouwkundige

INLEIDING

De gemeentebeschrijving van Kantens is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geinitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedebouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:
1 er is een regiobeschrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebeschrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geinventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebeschrijving.

In de gemeentebeschrijving van Kantens wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

1 begrenzing en ligging van het gebied
2 ontstaansgeschiedenis
3 grondgebruik
4 infrastructuur
5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedebouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebeschrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

J.T. Possel
M. van der Werff
J.B. Wolters

Inhoudsopgave

GEMEENTEBESCHRIJVING KANTENS

1 Ligging.....1

2 Ontstaansgeschiedenis.....2
2.1 Geologische geschiedenis.....2
2.2 Bewoningsgeschiedenis.....3

3 Agrarisch grondgebruik.....4

4 Infrastructuur.....6
4.1 Landwegen.....6
4.2 Waterwegen.....6
4.3 Overig vervoer.....7

5 Nederzettingsstructuur.....8
5.1 Algemeen.....8
5.2 Nederzettingsstructuur per dorp.....9
- Kantens.....9
- Doodstil.....11
- Eppenhuizen.....12
- Rottum.....13
- Stitswerd.....14
- Zandeweer.....15
5.3 Verspreide bebouwing.....16

INVENTARISATIE

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst.....17
6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek.....17
- Stedebouwkundige typologie Kantens
6.2 Inventarisatie van de bouwkunst.....18

LITERATUURLIJST.....19

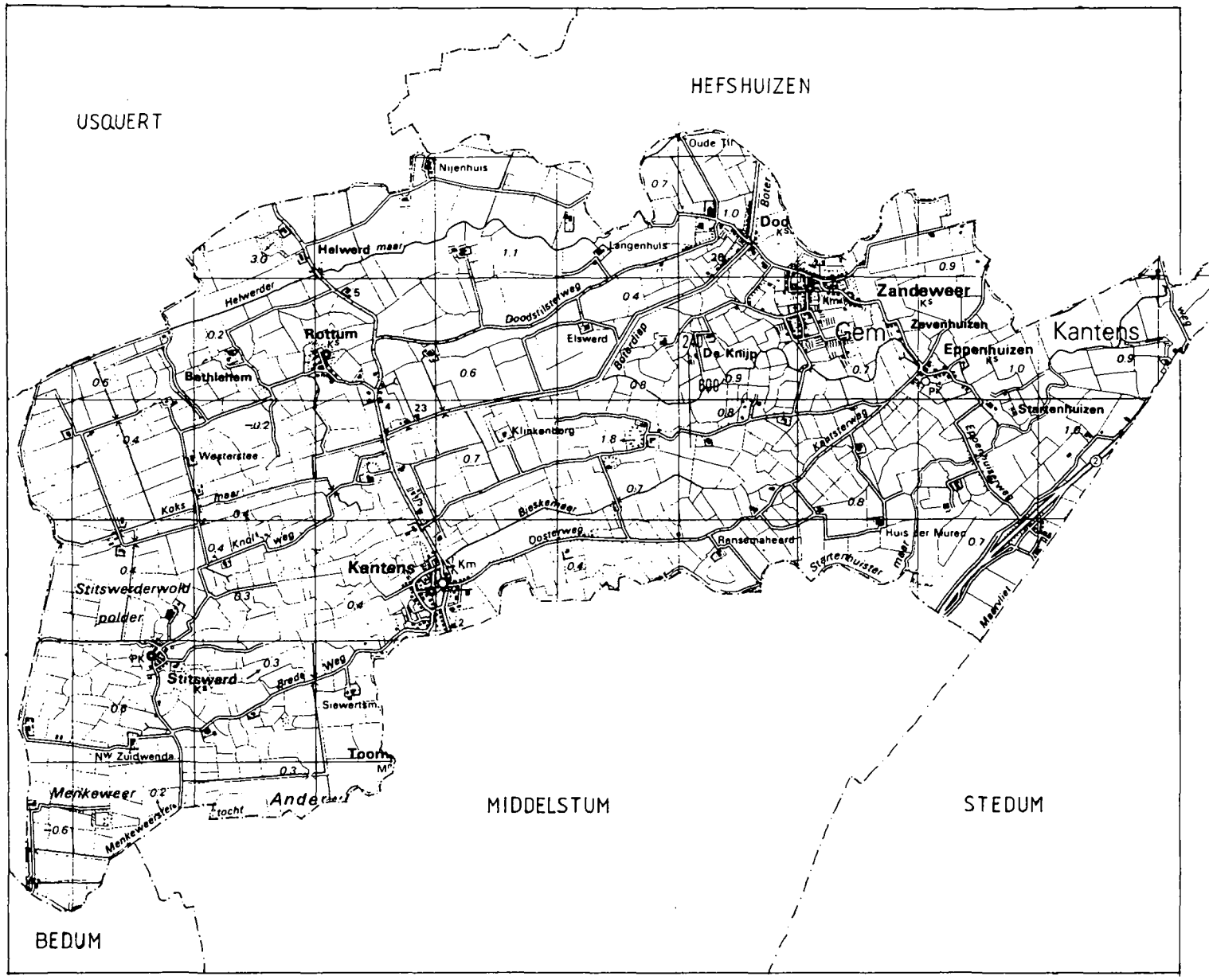

GEMEENTE KANTENS

0 1 2 KM

GEMEENTEBESCHRIJVING KANTENS

1 Ligging

De gemeente Kantens ligt in het noorden van de provincie Groningen in de regio het Hogeland. Het gebied wordt in het zuiden begrensd door de gemeenten Middelstum en Bedum, in het westen door Warffum, in het noorden door Usquert en Hefshuizen en in het oosten door Stedum. Het grondgebied van de gemeente beslaat 3292 ha.

In de gemeente liggen de dorpen Doodstil, Eppenhuizen, Kantens, Rottum, Stitswerd en Zandeweer. De verspreide bebouwing bestaat o.a. uit de gehuchten Helwerd en Startenhuizen.

Na de gemeentelijke herindeling op 1 januari 1990 vormt Kantens samen met de voormalige gemeenten Hefshuizen, Usquert en Warffum de nieuwe gemeente Hefshuizen.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

Rond 2500 voor Christus bestond het noorden van Groningen nog uit waddengebied. Daarna groeide door veenvorming en aanslibbing het landschap aan. Van 1000-600 voor Christus trad een transgressiefase op (= periode waarin de zeespiegel stijgt), waarin door sedimentatie een langgerekte boogvormige kwelderwal werd gevormd. Deze kwelderwal loopt van Adorp via Warffum naar Usquert en buigt dan in zuidelijke richting af via Rottum, Kantens en Middelstum. Binnen deze kwelderwal lag een lager gelegen middengebied, dat bij latere transgressiefasen regelmatig overstroomde. Ten oosten van de kwelderwal bevond zich de Fivelboezem, het mondingsgebied van de rivier de Fivel in de Waddenzee.

Tijdens een transgressiefase van 300-600 na Christus drong de zee via diverse niet gesloten geulen in de kwelderwal, o.a. tussen Kantens en Toornwerd, het daarachter gelegen gebied binnen. Hierbij werd een relatief dun pakket zware klei afgezet, de zgn. knipklei.

Tot de eerste bedijkingen (vanaf plm. 1100) stond het gebied onder invloed van de zee. Transgressiefasen werden afgewisseld door regressiefasen (= perioden van betrekkelijke rust met weinig overstromingen). De Fivelboezem slibde geleidelijk aan dicht. Dit later aangeslibde land ligt, evenals het binnen de kwelderwal gelegen gebied, lager dan de kwelderwal.

Een deel van de gemeente Kantens bestaat dus uit de van noord naar zuid lopende kwelderwal over Rottum en Kantens. Ten westen hiervan ligt het lage middengebied en ten oosten de dichtgeslibde Fivelboezem. De hoogte in de gemeente varieert van -0,6 meter N.A.P. in het westen tot +1,1 meter N.A.P op de kwelderwal. De wierden vormen hier uiteraard een uitzondering op.

De bodem van de kwelderwal bestaat uit zavel (= zandige klei) en lichte klei. In het overige gebied varieert de bodem van zavel tot zware (knip)klei.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De eerste bewoners vestigden zich waarschijnlijk rond 600 voor Christus op de kwelderwal. Door de voortdurende overstromingen werden zij genoodzaakt tot het ophogen van hun woonplaatsen, waardoor wierden ontstonden, o.a. Kantens en Rottum.

Door de toenemende bevolkingsdruk en voortdurende opslibbing breidde de bewoning zich later ook over de lagere delen van het gebied uit, o.a. in oostelijke richting. Zo ontstonden vanuit de oude nederzettingen zgn. 'dochternederzettingen': Eppenhuizen, Startenhuizen en Zandeweer. In het lage middengebied ten westen van de kwelderwal ontstond op een oeverwal de wierde Stitswerd.

Om zich tegen de overstromingen van de zee te beschermen ging men vanaf plm. 1100 dijken aanleggen. Eén van de eerste dijken is de Oude Dijk, een zeedijk die de gehele Groningse kust omvatte en nu grotendeels is verdwenen. Met de aanleg van deze dijk werd ook een begin gemaakt met de inpoldering van de Fivelboezem. Een gevolg hiervan was dat er problemen kwamen met de afwatering van het gebied. Oorspronkelijk vond deze plaats via een systeem van west naar oost lopende prielen die het water naar de Fivelboezem afvoerden. Een deel van dit natuurlijke afwateringssysteem is in het huidige stelsel van maren en tochten bewaard gebleven.

Door het dichtslibben en bedijken van de Fivelboezem kon het water niet meer naar de voormalige zeeboezem worden afgevoerd. Halverwege de vijftiende eeuw vond dan ook een omkering van de stroomrichting plaats. Tevens werden er enkele waterwegen voor een betere afwatering bijgegraven. Tegenwoordig wordt het water voornamelijk via het Boterdiep afgevoerd.

3 Agrarisch grondgebruik

In de vorige eeuw deed zich in het gebied het Hogeland een omslag voor in het agrarisch grondgebruik. Door o.a. de veepest, de verbetering van de waterbeheersing, de invoering van kunstmest en de grote vraag naar akkerbouwprodukten stapten veel boeren over van de veeteelt naar de akkerbouw. Ook in de gemeente Kantens was, zoals uit onderstaande tabel blijkt, van een dergelijke omslag sprake.

AGRARISCH GRONDGEBRUIK GEMEENTE KANTENS

jaar	% akker-bouw	% gras-land	% tuin-bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha.)
1815	33,3	66,7		3236,98
1833	51,0	47,4	1,5	3187,52
1862	74,6	25,4		3133,29
1885	80,2	18,2	1,6	3154,79
1930	73,6	25,2	1,2	2992,60

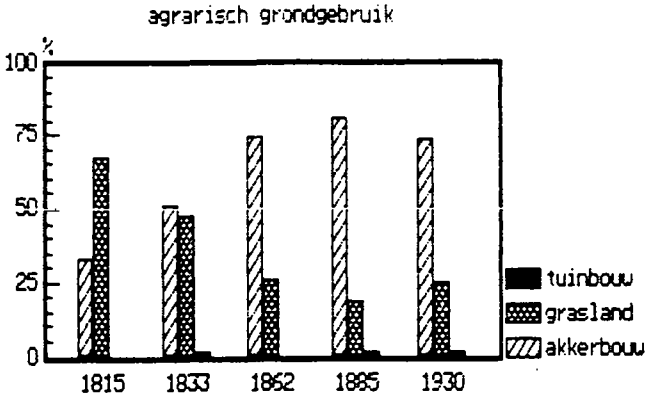

bron: E.W. Hofstee (1985)

In 1815 is het grootste deel van de totale oppervlakte cultuurgrond nog in gebruik als grasland. Ruim vijftien jaar later is de verhouding grasland-bouwland omgeslagen ten gunste van bouwland. In 1885 bereikt het akkerbouwgebied zijn grootste omvang: tachtig procent van de totale oppervlakte cultuurgrond. In 1930 is onder druk van de tweede landbouwcrisis het percentage bouwland iets gedaald.

De grond in de gemeente Kantens leende zich goed voor de teelt van tuinbouwprodukten en verschillende boeren legden zich hierop toe. Nadat het fruit en de groenten eerst een tijdlang door diverse opkopers waren gekocht, ontstond er behoefte aan een tuinbouwveiling. Deze veiling werd in 1906 in Zandeweer opgericht. Door toevloed van nieuwe leden uit Uithuizen, raakten deze in de meerderheid en wisten te bewerkstelligen dat de veiling in Zandeweer in 1919 werd gesloten. De Zandeweersters namen hiermee geen genoegen en stichtten een nieuwe veiling 'Ons Belang'. Deze werd in 1974 opgeheven. Nog steeds zijn er diverse tuinbouwbedrijven in Zandeweer aanwezig.

Belangrijk voor de landbouw is een goede afwatering. Vooral in het westelijke, lage deel van de gemeente had men problemen met de afwatering. De behoefte aan een steeds verdergaande beheersing van de waterstand leidde in de negentiende eeuw tot het ontstaan van zgn. molenpolders. In deze polders werd het water door molens omhooggepompt en via afwateringsgeulen afgevoerd. In de loop der tijd zijn veel watermolens verdwenen of vervangen door stoom- of electrische gemalen. In de gemeente Kantens werden de volgende molenpolders opgericht:

- Anderwereld (opgericht in 1876)
- Menkeweer (eveneens opgericht in 1876)
- Stitswerderwoldpolder (1878)

Zoals reeds is opgemerkt, vond de vroegste bewoning in dit gebied plaats op wierden. De radiaire verkaveling van de wierden werd in de naaste omgeving voortgezet. Rond 1850 komt dit radiaire verkavelingspatroon nog voor bij Kantens. Verder van de wierden af werden kreken en prielen als perceelsscheiding gebruikt, waardoor de aanzet tot een onregelmatige blokverkaveling was gegeven. Dit patroon bevond zich o.a. tussen Stitswerd en Rottum. Ten westen van Rottum kwam blok-strookverkaveling voor. Deze kwam tot stand nadat vanuit de wierde Rottum het lager gelegen hooiland in brede stroken werd ontgonnen. Door een geleidelijk verbeterde ontwatering werden deze stroken onderverdeeld in blokken. In de rest van de gemeente was sprake van een regelmatige blokverkaveling, gevormd door de rationele aanleg van sloten.

De Ruilverkaveling Noordpolder (1985) heeft verandering in dit verkavelingspatroon gebracht. Ruilverkaveling heeft tot doel om grotere en beter gevormde kavels tot stand te brengen, om een zo rationeel mogelijke indeling van het land te krijgen met een minimum aan belemmering bij de bewerking van het land met machines. Hierdoor is o.a. het radiaire patroon rondom Kantens verdwenen.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur in de gemeente Kantens wordt bepaald door:

- de aanwezigheid van de kwelderwal
- de aanwezigheid van het Boterdiep
- de ligging van de dorpen
- verspreid voorkomende boerderijen.

Omstreeks 1850 is de trekweg langs het Boterdiep reeds verhard. Deze weg loopt van Kantens naar Doodstil en heeft een verharde aftakking naar Zandeweer. Ook is er een weg bestraat naar Usquert die langs het gehucht Helwerd loopt. Tot slot is er nog een verharde weg van Stitswerd in zuidelijke richting, die aansluit op de trekweg langs het Boterdiep in de gemeente Middelstum.

In de tweede helft van de vorige eeuw treedt er onder invloed van het opkomende wegverkeer een forse uitbreiding van het verharde wegenstelsel op. Van Zandeweer wordt de weg doorgetrokken via Eppenhuizen en Startenhuizen richting Garsthuizen in de gemeente Stedum. Ook de weg naar Rottum wordt bestraat, zodat aan het eind van de negentiende eeuw alle dorpen via een verharde weg bereikbaar zijn. Verder worden er vooral verbindingswegen en toegangswegen naar boerderijen verhard.

Van 1900-1940 wordt de weg van Doodstil naar de weg Kantens-Usquert verhard, evenwijdig aan de trekweg langs het Boterdiep. Door deze verbinding en door het afnemende scheepvaartverkeer verliest de trekweg zijn functie. Hij is nu in gebruik als fietspad. Verder wordt er in deze periode nog een enkele verbindingsweg of oprit naar een boerderij verhard.

In de jaren zeventig is het wegenstelsel nog uitgebreid met de autoweg van Groningen naar de Eemshaven. Deze weg loopt door het oosten van de gemeente.

4.2 Waterwegen

In de gemeente Kantens komen de volgende waterwegen voor:

- Boterdiep (gegraven van 1653-1670)
- Delthe (natuurlijk)
- Koksmaar (natuurlijk)
- Rottumermaar (natuurlijk)
- Stitswerdermaar (natuurlijk)
- Usquerdermaar (natuurlijk)
- Uithuizermeedstermaar (natuurlijk)

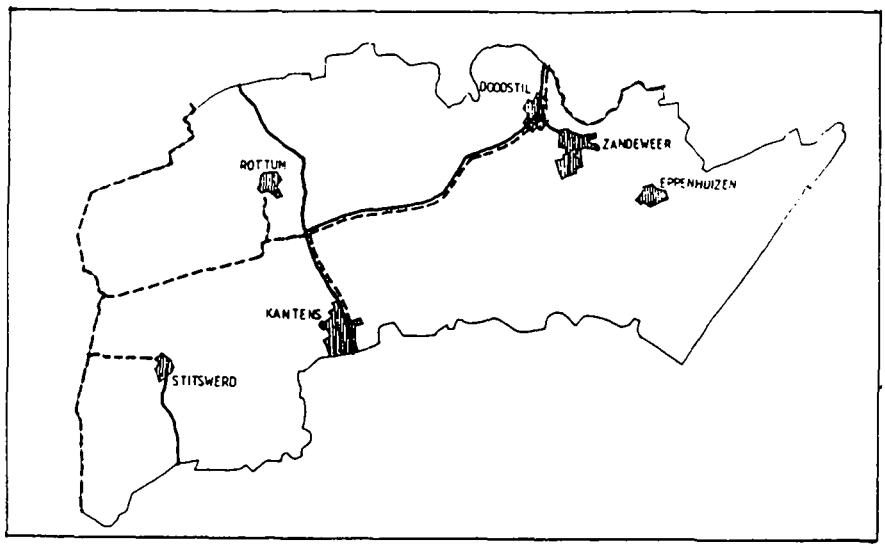

±1850

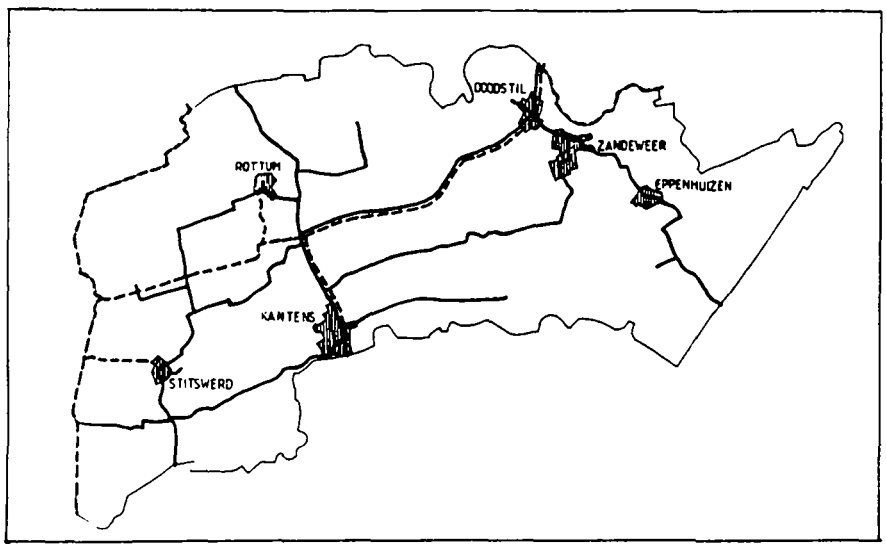

±1900

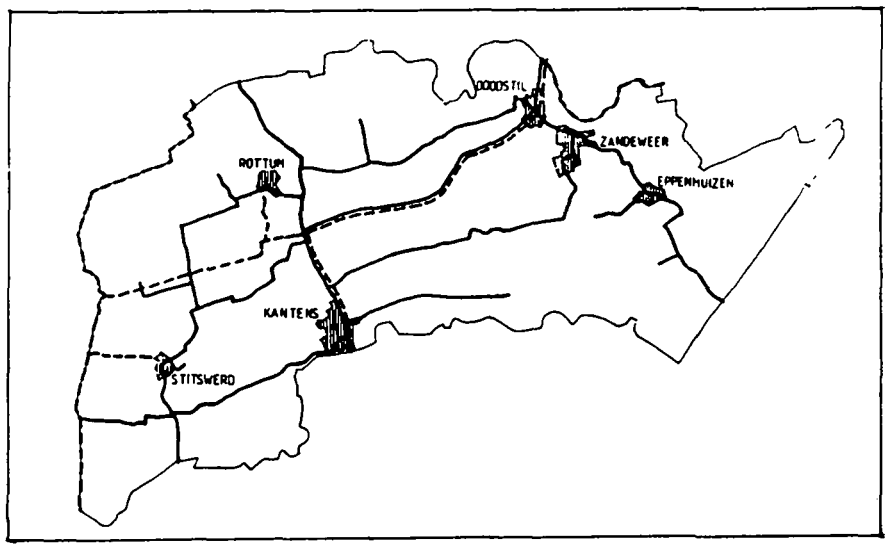

±1940

GEMEENTEGRENS
VERHARDE WEG
WATERWEG

GEMEENTE KANTENS

0 1 2 3 4 5KM

Het Boterdiep is in twee fasen gegraven. Het eerste deel werd in 1653 van Groningen naar Onderdendam gegraven. Het tweede deel, van Onderdendam via Middelstum en Kantens naar Uithuizen, kwam in 1670 tot stand. Het Boterdiep was een belangrijke scheepvaartverbinding. Over dit water was zowel het noorden van de provincie, als de stad Groningen te bereiken. Via het Winsumerdiep en Reitdiep, kon men ook nog naar de Lauwerszee.

Zoals uit het overzicht blijkt, hebben de meeste waterwegen in de gemeente echter een natuurlijke ontstaanswijze. Deze riviertjes hadden oorspronkelijk een afwateringsfunctie, maar werden later ook gebruikt voor de scheepvaart. Hiervoor werden de maren vaak uitgegraven en gekanaliseerd.

Met uitzondering van Eppenhuizen liggen alle dorpen aan het water. Kantens en Doodstil liggen aan het Boterdiep. Rottum heeft in oostelijke richting een verbinding met het Boterdiep en in westelijke richting met het Usquerdermaar. Stitswerd staat in verbinding met de Delthe, die in het Winsumerdiep uitmondt. Zandeweer ligt nabij het Uithuizermeedstermaar, dat naar het Boterdiep stroomt. Zeilschepen, trekschuiten en later stoomboten en motorschepen zorgden voor een regelmatig vervoer van goederen en personen. Door de opkomst van het wegverkeer nam de scheepvaart geleidelijk aan af. De waterwegen dienen tegenwoordig vooral voor de afwatering en de recreatieve vaart.

4.3 Overig vervoer

Eén van de eerste autobussen in Nederland reed van Usquert via Kantens en Middelstum naar Groningen v.v. De eerste rit vond plaats op 21 juni 1912. Dertien jaar later werd deze busonderneming opgeheven. Inmiddels was er in 1924 in Uithuizen een busdienst opgericht, die ongeveer hetzelfde traject volgde, maar vanuit Uithuizen vertrok. In 1926 werd de buslijn Rottum - Kantens - Middelstum - Groningen opgericht, die in 1929 een samenwerkingsverband aanging met de busdienst uit Uithuizen. Deze nieuwe busdienst kreeg de naam VADO (Verenigde Autobusdienst Onderneming). In 1940 werd de VADO overgenomen door de buscompagnie Marnedienst uit Zoutkamp, die op zijn beurt in 1954 werd overgenomen door de GADO.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw werd een deel van het goederenvervoer verzorgd door boderijders. Met paard en wagen en later met de vrachtwagen, reden ze naar de stad Groningen om bestellingen voor de dorpsbewoners op te halen. Zo waren er in 1935 boderijders in Eppenhuizen, Kantens, Rottum en Zandeweer.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de ontwikkelingen in de bevolkings- en woningaantallen. In de volgende paragraaf worden de dorpen beschreven en in 5.3 komt de verspreide bebouwing aan bod.

inwoners in de gemeente Kantens

jaar	1859	1869	1879	1889	1899	1930	1947	1987
aantal	2109	2196	2248	2216	2164	2169	2215	1798

woningen in de gemeente Kantens

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	460	368	568	591	673

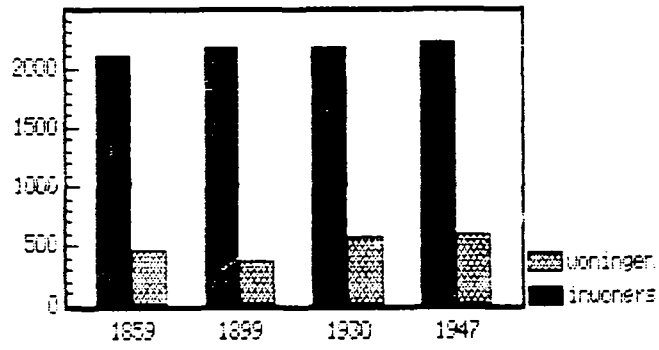

bronnen: - volkstellingen
- C.B.S.

Uit de tabel blijkt dat het inwonertal in de periode 1859-1879 een stijgend verloop heeft. Gemiddeld komen er dan bijna zeven personen per jaar bij. Van 1879 tot aan het eind van de vorige eeuw treedt er een daling in het het aantal inwoners op. Oorzaak hiervan is waarschijnlijk de dalende werkgelegenheid in de landbouw als gevolg van de eerste landbouwcrisis omstreeks 1885. Hierdoor vertrokken veel inwoners naar o.a. de stad Groningen. Van de eeuwwisseling tot 1947 neemt het aantal inwoners weer toe, maar de stijging is erg gering: gemiddeld maar één persoon per jaar. In de naoorlogse periode tot 1987 is het inwonertal met 417 gedaald.

De cijfers van het aantal woningen vertonen, net als in de buurgemeente Middelstum, een vreemd verloop. In 1899 zijn er minder woningen dan veertig jaar ervoor. Het is niet duidelijk of deze daling het gevolg is van fouten in de telling of dat zij inderdaad heeft plaatsgevonden. Om deze reden is van een uitwerking van de cijfers van de woningvoorraad afgezien.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

Kantens

Het grootste dorp van de gemeente is **Kantens**. Het ligt in het zuiden tegen de grens met de gemeente Middelstum aan. Tot 1 januari 1990 was het het hoofddorp van de gemeente Kantens.

Kantens is van oorsprong een radiair wierdedorp op de kwelderwal. De wierde wordt aan de oostkant begrensd door het Boterdiep. Centraal op de wierde staat de Nederlands Hervormde kerk uit de twaalfde eeuw. Deze kerk is in de dertiende eeuw vergroot. De toren met steunbeer stamt uit de zeventiende eeuw. Rondom de forse kerk loopt een ringweg, terwijl aan de voet van de wierde een tweede ringweg loopt. Deze tweede ringweg vormt tevens een deel van de trekweg langs het Boterdiep. Tussen de beide ringwegen lopen enkele radiale wegen, die voor een straalsgewijze indeling van de wierde zorgen.

De meeste dorpsbebouwing bevindt zich op de wierde, met uitlopers langs het Boterdiep. Na de oorlog is ten zuidwesten van de wierde een kleine nieuwbouwwijk tot stand gekomen.

Voor 1850

Voor 1850 is alleen de oostelijke helft van de wierde bebouwd (zie kaart 'Gebieden', 1*). De bebouwing concentreert zich langs een drietal radiale wegen: Molenweg, Kerkstraat en Poelestraat en aan de Langestraat: de ringweg, c.q. trekweg langs het Boterdiep. Aan de overzijde van het Boterdiep bevinden zich enkele boerderijen.

De panden aan de radiale wegen staan direct aan de verharding op ruime kavels met veel groen ertussen. De bebouwing aan de Langestraat bevindt zich eveneens direct aan de verharding, maar staat veel dichter op elkaar waardoor ze een meer gesloten straatbeeld vormt. Deze oudste bebouwing van het dorp is in het algemeen bescheiden van schaal en heeft één bouwlaag met kap. Aan het Boterdiep staat de koren- en pelmolen 'Groote Geert'. Deze is in 1818 gebouwd als lage stellingmolen, type achtkantige bovenkruier, en werd in 1852 verhoogd. In de jaren 1979-1980 is de molen gerestaureerd.

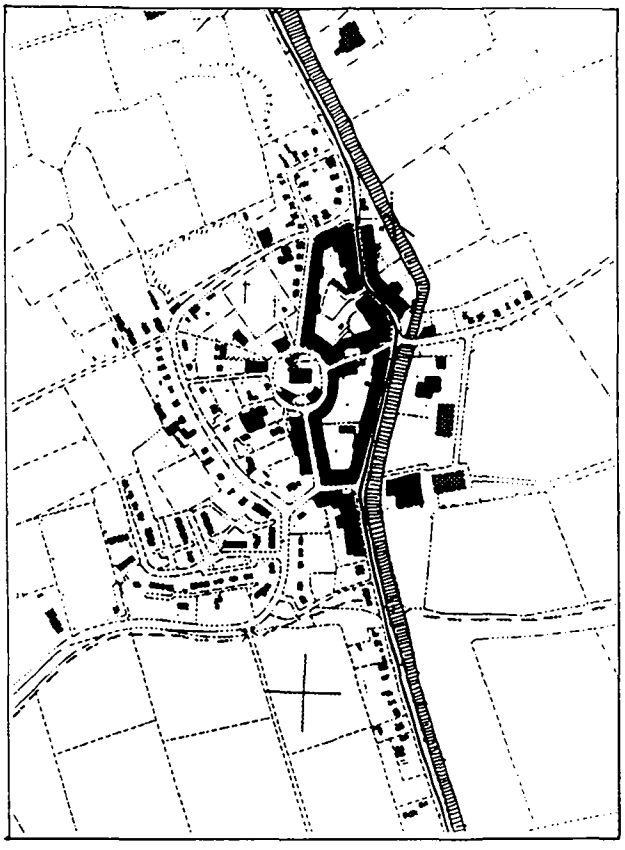

±1850

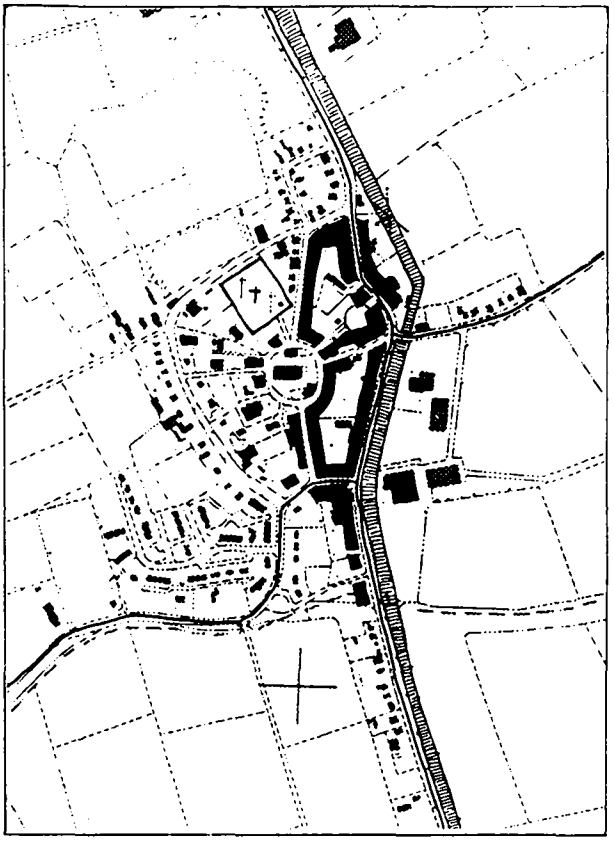

±1900

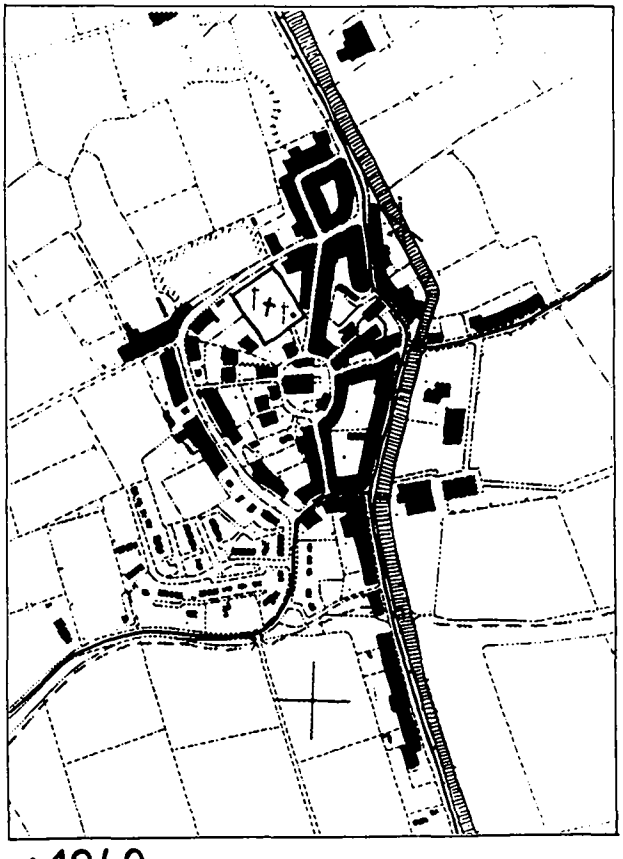

±1940

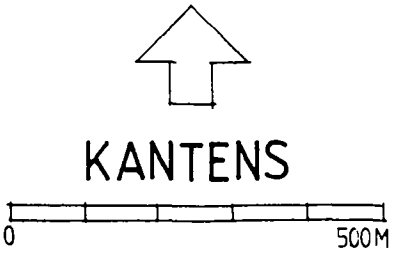

1850-1900

In de periode 1850 tot 1900 gebeurt er maar weinig. Behalve vervanging van de bestaande bebouwing doet zich slechts een lichte verdichting van de bebouwing op de wierde voor. Langs het Boterdiep wordt in zuidelijke richting, de uitvalsweg naar Middelstum, een aanzet gegeven tot lintbebouwing. Op de westelijke helft van de wierde wordt aan het begin van de negentiende eeuw een kerkhof aangelegd.

1900-1940

Van de eeuwwisseling tot 1940 breidt het dorp zich veel sterker uit dan in de voorgaande periode. De westelijke helft van de wierde wordt nu ook bebouwd en in het noorden komt een kleine uitbreiding tot stand. De lintbebouwing langs het Boterdiep wordt verder aangevuld en aan de uitvalswegen richting Eppenhuizen (de Oosterweg) en Stitswerd (de Stitswerderlaan) worden aan één kant woningen neergezet.

De kleine uitbreiding ten noorden van de wierde wordt deels gevormd door de bestaande ring- en trekweg (Pastorieweg en Usquerderweg) en deels door een nieuw aangelegde weg, de Kolpendestraat (zie kaart 'Gebieden', 2*). Aan de Kolpendestraat komen rond de jaren twintig arbeiderswoningen te staan, die op vrij smalle kavels worden gebouwd, deels direct aan de verharding en deels met een kleine voortuin. De panden aan de Usquerderweg dateren van 1900-1920, zijn ruimer van opzet en hebben meer decoratieve elementen.

Op de westelijke helft van de wierde komen in de jaren dertig, aan de ringweg (de Pastorieweg) vnl. burgerwoningen te staan. De woningen aan de binnenkant van de ringweg staan wat meer uiteen en zijn ruimer opgezet dan die aan de buitenkant van de ringweg.

Vlak na de eeuwwisseling krijgt Kantens, als hoofddorp van de gemeente, een gemeentehuis op de hoek Langestraat/Kerkstraat. Iets verderop aan de Langestraat wordt in 1932 een gereformeerde kerk gebouwd, die opvalt door zijn expressieve vorm.

* onder 'Gebieden' worden verstaan, die plekken in het dorp die de aandacht verdienen omdat de bebouwing er overeenkomst vertoont qua ouderdom en/of type en/of architectonische kenmerken. Een uitzondering hierop vormt 'Gebied 1' dat de oude kern aangeeft. De 'Gebieden' zijn op kaart aangeduid in hoofdstuk 6.2.

Doodstil

Doodstil ligt in het noordoosten van de gemeente Kantens aan het Boterdiep. Het dorp is niet agrarisch van oorsprong, maar is ontstaan op een knooppunt van verkeer. In dit geval de kruising van een waterweg met een verbinding over land. De til (=brug) over het Boterdiep zorgt voor een doorgaande verbinding van Kantens en Rottum naar Zandeweer en Eppenhuizen.

Doodstil bestaat uit lintbebouwing die zich uitstrekt langs een kruisvormig wegenstelsel, gevormd door de trekweg langs het Boterdiep met haaks daarop de weg naar Zandeweer (Veilingweg) en de weg richting Rottum (Barmerweg).

Het dorp is pas in de loop van de negentiende eeuw tot ontwikkeling gekomen. Omstreeks 1850 is er nog amper sprake van een dorp. Er staan dan een enkele boerderij en woning.

1850-1940

In de tweede helft van de negentiende eeuw vindt er langs het Boterdiep (richting Uithuizen) een kleine uitbreiding plaats: een rijtje vrijstaande eenvoudige arbeiderswoningen, gericht op het water.

Van 1900 tot 1940 breidt de bebouwing langs het Boterdiep zich verder uit, terwijl ook de Veilingweg en Barmerweg worden bebouwd. De bebouwing uit deze periode bestaat eveneens uit vrijstaande, in hoofdzaak eenvoudige woningen en een enkele boerderij. Een opvallend element in het dorp wordt gevormd door een omgrachte grote villa uit 1916 op de hoek van de trekweg/Barmerweg bij de brug.

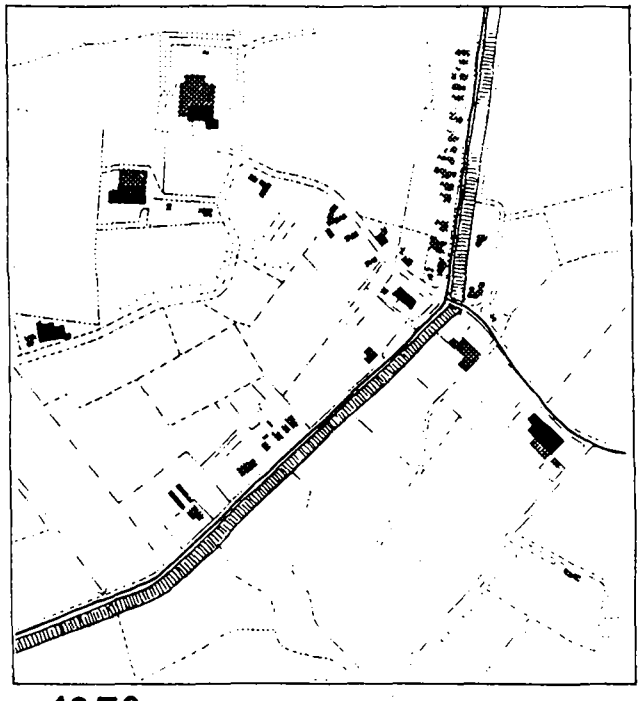

±1850

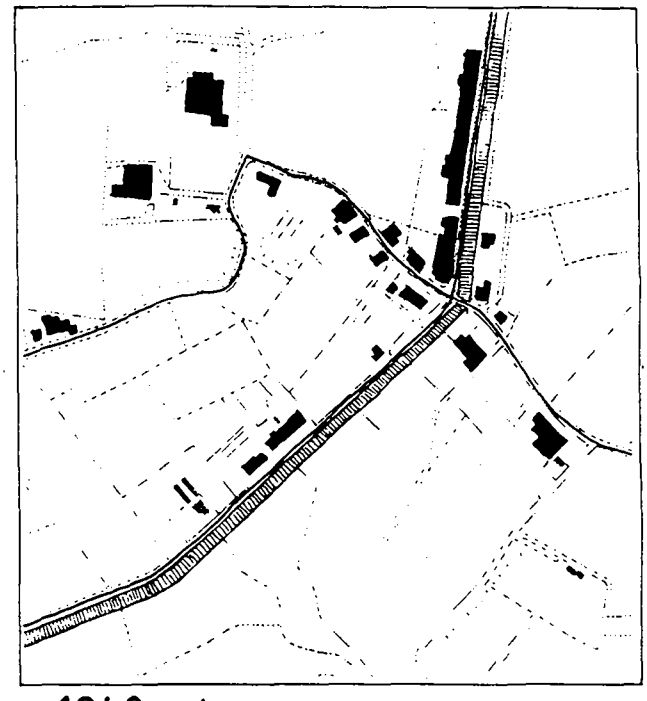

±1940

DOODSTIL

0 500M

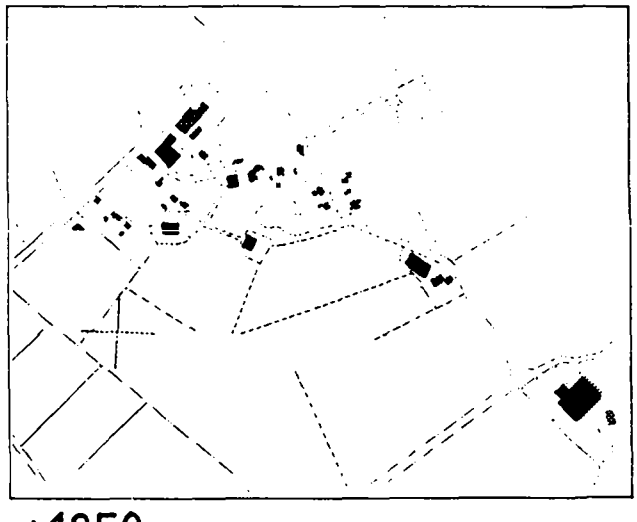

±1850

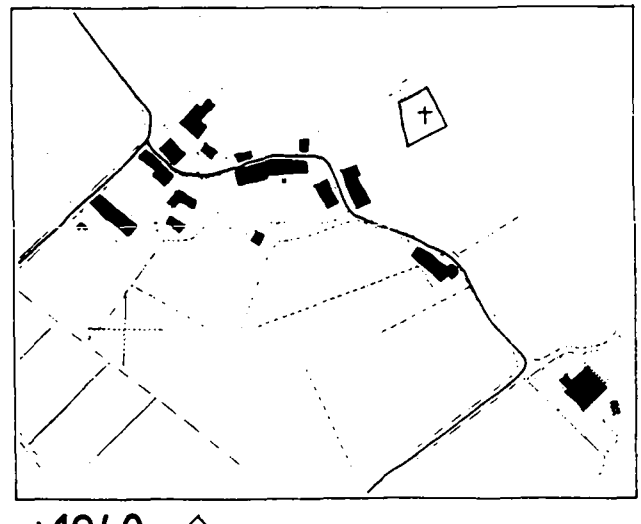

±1940

EPPENHUIZEN

0 500M

Eppenhuizen

Eppenhuizen ligt in het noordoosten van de gemeente. Het dorp is een zgn. 'dochternederzetting', die vanuit de oudere wierdedorpen in de voormalige Fivelboezem werd gesticht. De kerk van Eppenhuizen staat nog wel op een verhoogd terrein. Het dorp zelf bestaat uit lintbebouwing aan de slingerende Eppenhuizerweg.

Voor 1850

Voor 1850 bestaat Eppenhuizen uit slechts enkele woningen, boerderijen en de dorpskerk.

1850-1940

In de tweede helft van de vorige eeuw komt het dorp enigszins tot ontwikkeling. De bebouwing bestaat o.a. uit woningen van het symmetrische type en uit boerderijen. Ten westen van de kerk wordt in 1858 een koren- en pelmolen gebouwd, die er tot 1955 blijft staan.

De oude kerk wordt in 1882 afgebroken en vervangen door het huidige gebouw, een kleine zaalkerk. De trap naar deze kerk bestaat uit grafzerken.

Na de eeuwwisseling heeft het dorp zich nauwelijks nog uitgebreid, wel is bestaande bebouwing vernieuwd of vervangen. In 1930 wordt er iets ten noorden van het dorp een omgracht kerkhof aangelegd.

Rottum

Rottum ligt ten noorden van Kantens aan het Rottumermaar. Het haventje aan dit water is na de oorlog gedempt. Rottum is van oorsprong een radiaire wierde op de kwelderwal. De wierde reikt plaatselijk tot een hoogte van 4,8 meter +NAP.

In de dertiende eeuw werd door monniken van de Benedictijner orde in Rottum het klooster Sint Juliana gesticht. De Benedictijnen verwierven in de loop der tijd een uitgebreid grondbezit. Zo bezaten zij o.a. tweederde deel van het eiland Rottumeroog. In 1658 werd het klooster wegens bouwvalligheid gesloopt.

Door de stichting van het klooster op de top van de wierde is de oorspronkelijke indeling van de wierde verdwenen. Rottum is dan ook één van de weinige radiaire wierden waar de rondweg is verdwenen en alleen de radiale paden nog aanwezig zijn. Deze paden vormen een driehoekig stratenpatroon waaraan de dorpsbebouwing is gesitueerd. De meeste bebouwing was al in 1850 aanwezig, maar is in de loop der tijd vervangen of verbouwd. Het dorp bestaat uit eenvoudige panden, die voor het grootste deel direct aan de verharding liggen.

1850-1940

Het dorp heeft zich na 1850 nauwelijks uitgebreid. De bestaande bebouwing wordt vervangen of verbouwd. Wel komen er, ten zuidoosten van de dorpskern, een aantal boerderijen bij.

In 1857 wordt in Rottum een koren- en pelmolen gebouwd, die in 1876 alweer is afgebroken. De kloosterkerk wordt in 1889 gesloopt en vervangen door een eenvoudige nieuwe zaalkerk.

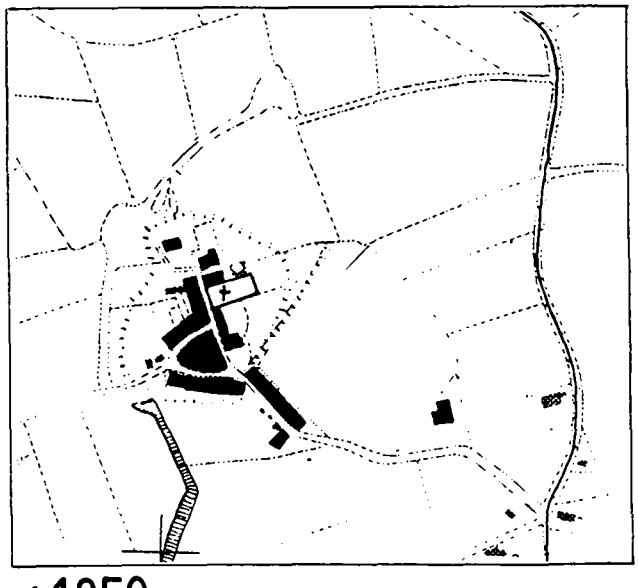

±1850

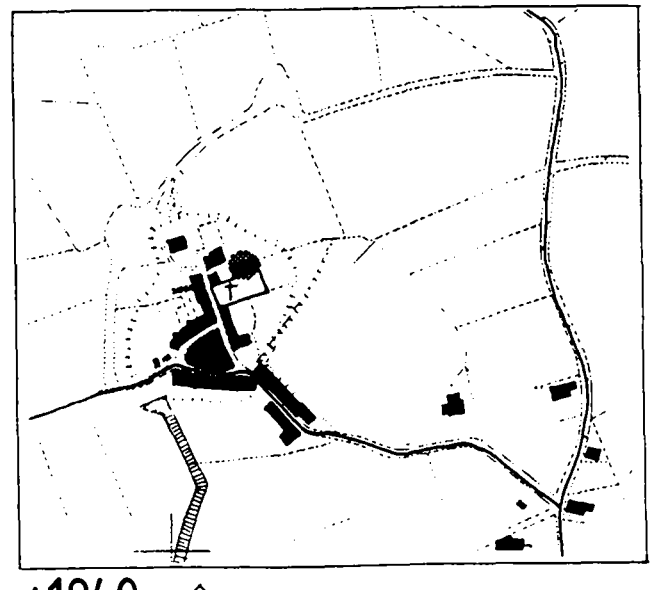

±1940

ROTTUM

0 500M

Stitswerd

Stitswerd ligt ten westen van Kantens aan het Stitswerdermaar. Het is een wierdedorp met een hoogte van 2,8 meter +N.A.P, gelegen op een oeverwal in het lage middengebied van de kwelderwal. Net als in Rottum is de meeste bebouwing al van voor 1850, vrijstaand en eenvoudig van aard.

1850-1940

Na 1850 breidt het dorp zich nauwelijks uit. Er komen slechts enkele woningen aan het haventje bij. Bestaande panden worden vervangen of aangepast. De oude kerk wordt rond 1850 vervangen door het huidige gepleisterde gebouw. In 1866 krijgt Stitswerd een koren- en pelmolen gebouwd, maar in 1875 brandt deze al weer af.

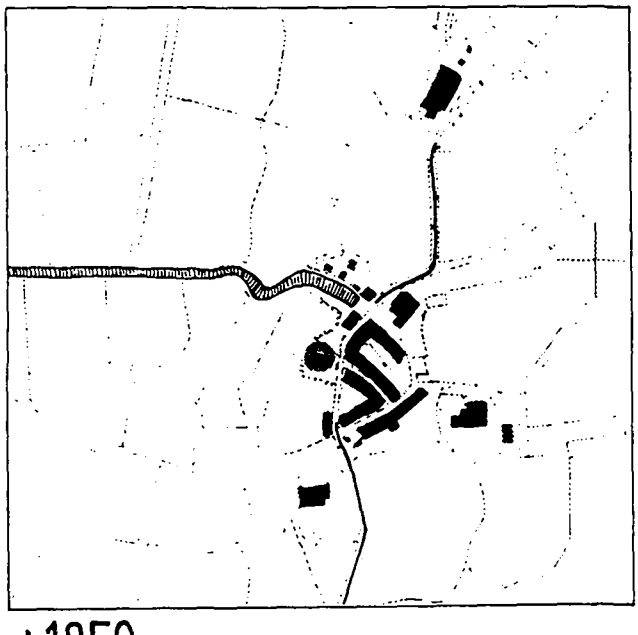

±1850

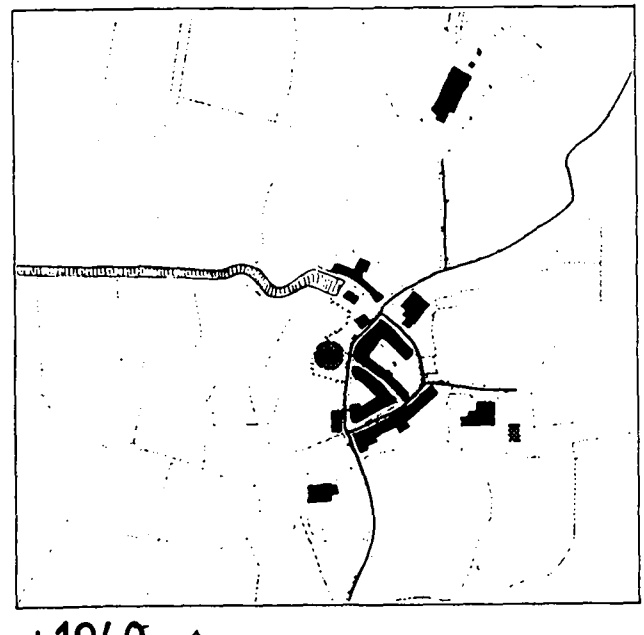

±1940

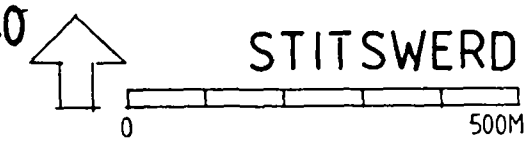

Zandeweer

Zandeweer ligt in het oosten van de gemeente in de voormalige Fivelboezem nabij het Uithuizermeedstermaar. Vroeger liep er van dit water een aftakking naar Zandeweer, maar deze is nu dicht. Nabij Zandeweer hebben een drietal borgen gestaan, waarvan de laatste in 1811 werd afgebroken.

Net als Doodstil is Zandeweer ontstaan op een knooppunt van verkeer, in dit geval bij een kruising van landwegen. Naar het zuiden loopt de weg naar Kantens, naar het westen de weg naar Doodstil (Veilingweg) en naar het oosten de verbinding met Eppenhuizen (Molenhorn).

Voor 1850

Voor 1850 bestaat Zandeweer overwegend uit lintbebouwing aan twee haaks op elkaar staande straten, de Hoofdstraat en de Poelweg. De bebouwing aan de Hoofdstraat bestaat uit eenvoudige panden, die grotendeels direct aan de verharding liggen. De vroegste bebouwing aan de Poelweg is grotendeels vervangen door nieuwbouw. Verder staat in het dorp een kerk uit de dertiende eeuw, met een losstaande toren uit de vijftiende eeuw. Aan de Molenhorn bevindt zich de korenmolen 'Windlust' uit 1818, die in 1962 is gerestaureerd.

1850-1940

In de periode 1850-1940 vindt er vnl. uitbreiding plaats aan weerszijden van de Veilingweg naar Doodstil en aan de Molenhorn naar Eppenhuizen. De bebouwing bestaat voornamelijk uit eenvoudige burgerwoningen en winkelpanden. Aan de Noorderweg richting Oldenzijl wordt in de jaren twintig een rijtje arbeiderswoningen neergezet, mogelijk tot stand gekomen met behulp van de landarbeiderswet. Ten zuiden van het dorp komt na 1850 een gebiedje met arbeiderswoningen tot ontwikkeling (Onnemaweg en Frederiksoord), dat in de jaren dertig wordt aangevuld met enkele burgerwoningen. Pas na 1940 wordt het gedeelte van de Onnemaweg tegenover de rond 1900 aangelegde begraafplaats ingevuld met woonbebouwing.

Tussen 1850 en 1940 komt in Zandeweer en omstreken de tuinbouw op (zie hoofdstuk 3). In 1919 wordt de veiling 'Ons Belang' opgericht. Later wordt het pand van de lagere school aan de Hoofdstraat als veilinggebouw ingericht en na 1945 uitgebreid. In 1974 wordt de veiling opgeheven. De tuinbouw is echter nog steeds duidelijk in Zandeweer aanwezig, vooral in de vorm van glasteelt.

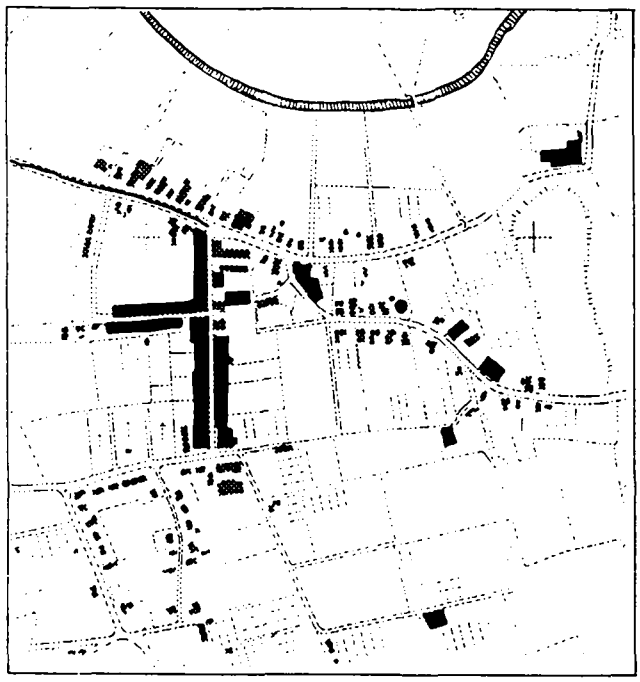

±1850

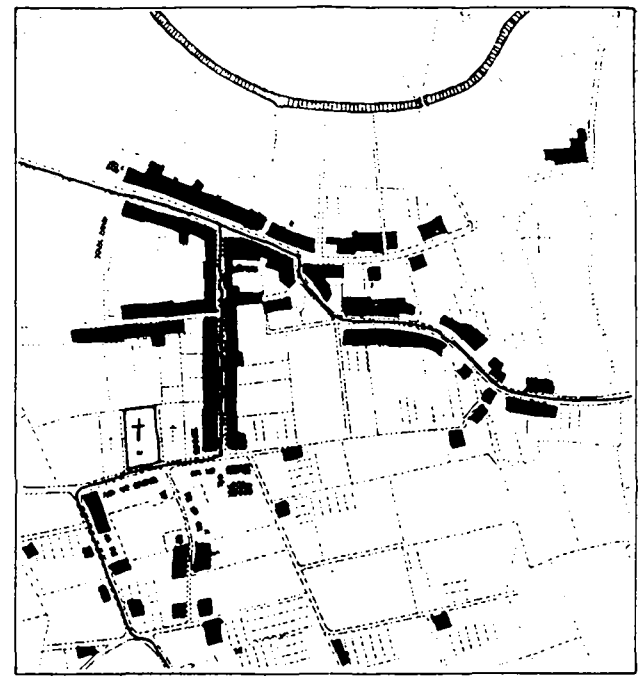

±1940

5.3 Verspreide bebouwing

De verspreide bebouwing wordt gevormd door de gehuchten Helwerd, dat bestaat uit enkele boerderijen, en Startenhuizen dat uit boerderijen en enkele woningen bestaat. Verder komen er verspreid boerderijen en woningen voor. De meeste boerderijen dateren van voor 1850. Vaak zijn ze later wel verbouwd of kregen een nieuw voorhuis. De schuren werden uitgebreid tot twee- of driekaps. De boerderijen liggen langs één van de waterwegen die de gemeente rijk is of bevinden zich aan de slingerende doorgaande weggetjes.

Verder stonden er in deze gemeente drie steenfabrieken. De knikklei die hier voorkomt, was erg geschikt als grondstof voor de steenindustrie. Vanwege de vervoersmogelijkheden werden de steenfabrieken aan doorgaande waterverbindingen gebouwd. De oudste fabriek is tevens het langst in bedrijf geweest. Deze fabriek 'Ceres' werd in 1857 ten zuidoosten van Rottum aan het Boterdiep gesticht en was tot 1969 in gebruik. In de jaren 1973-'74 is de fabriek grotendeels afgebroken, wat rest is een ruine, bestaande uit twee schoorstenen en een deel van het fabrieksgebouw.

De tweede steenfabriek werd in 1869 opgericht ten zuiden van Helwerd aan het Helwerdermaar. Deze fabriek werd in 1912 gesloten en waarschijnlijk meteen of kort daarna afgebroken.

De derde fabriek was het kortst in bedrijf: van 1876 tot 1915, dus nog geen veertig jaar. Deze fabriek werd in in het uiterste westen van de gemeente aan het Usquerdermaar gebouwd. Ook dit gebouw is waarschijnlijk al snel na sluiting afgebroken.

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedebouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedebouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.

De inventarisatie bestaat uit een stedebouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 **Stedebouwkundig veldonderzoek**

Door middel van een stedebouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedebouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedebouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden
1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
1.2 stedelijke villagebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden
2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)
2.3 villagebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie
3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)
3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:
-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)
-bestaande kern voor 1850
-gereconstrueerd gebied
-hoofdinfrastructuur

In de gemeente Kantens heeft alleen in het dorp Kantens een vermeldenswaardige uitbreiding plaatsgevonden (zie hoofdstuk 6.2, kaart 'Gebieden'). De stedebouwkundige typologie van Kantens is op de volgende pagina in kaart gebracht.

Bij de rest van de dorpen in de gemeente is een stedebouwkundige typologie achterwege gelaten omdat daar slechts sprake is van verdichting langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of uitbreiding langs bestaande (doorgaande) wegen.

STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

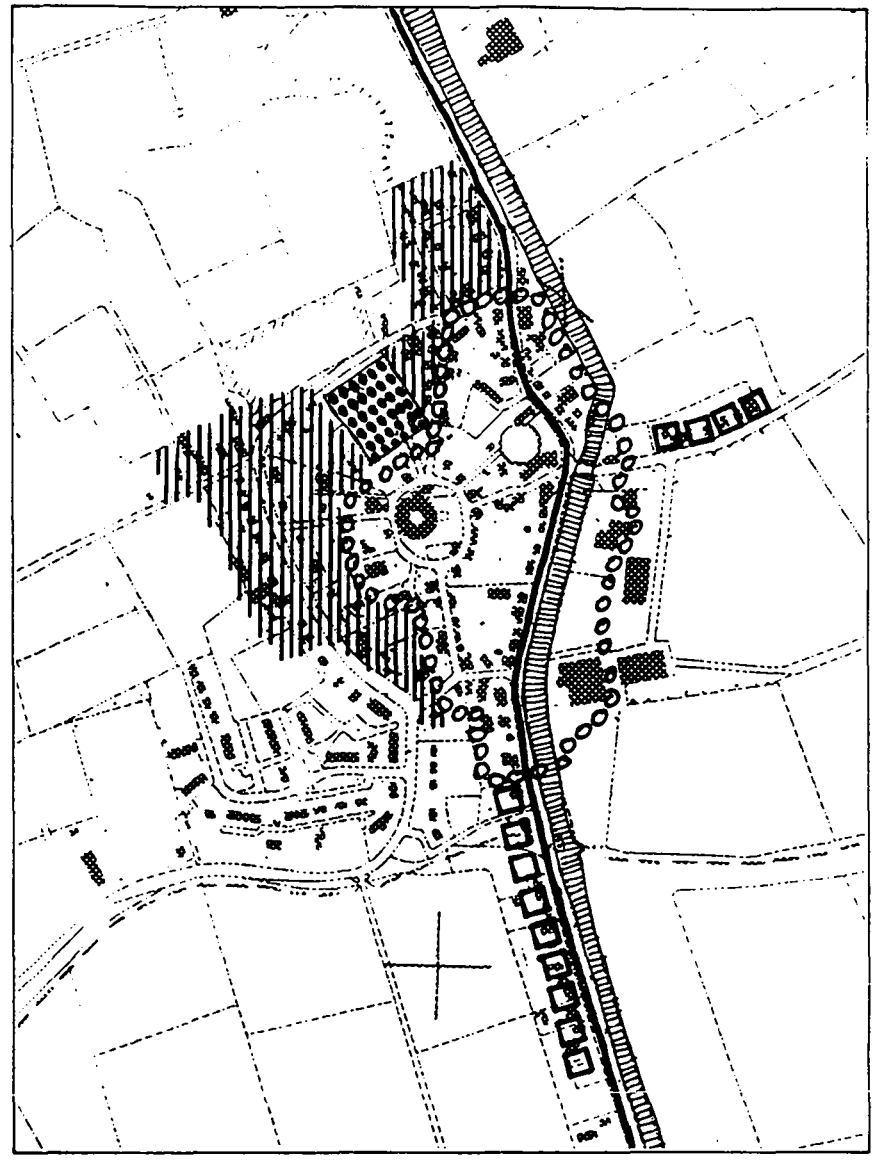

Niet stedelijk algemeen

Groene gebieden (begraafplaats)

Lineaire ontwikkeling

Hoofdweg

Waterweg

Bestaande kern voor 1850

KANTENS

0 300M

6.2 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze 'breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de woonbebouwing in de verschillende gemeenten.
Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze **gaaf** moeten zijn.
Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

Op de volgende pagina staat een kaart waarop alle in deze gemeente geinventariseerde objecten met een stip zijn aangegeven. Tevens zijn de 'Gebieden' van aandacht op deze kaart omlijnd.

De resultaten van de objectinventarisatie zijn verzameld in een aparte bijlage (Inventarisatie van de Bouwkunst), waarin zijn opgenomen een volledige uitdraai van de inventarisatieformulieren, een afbeelding van alle geinventariseerde objecten en een lijst met adressen van de panden.

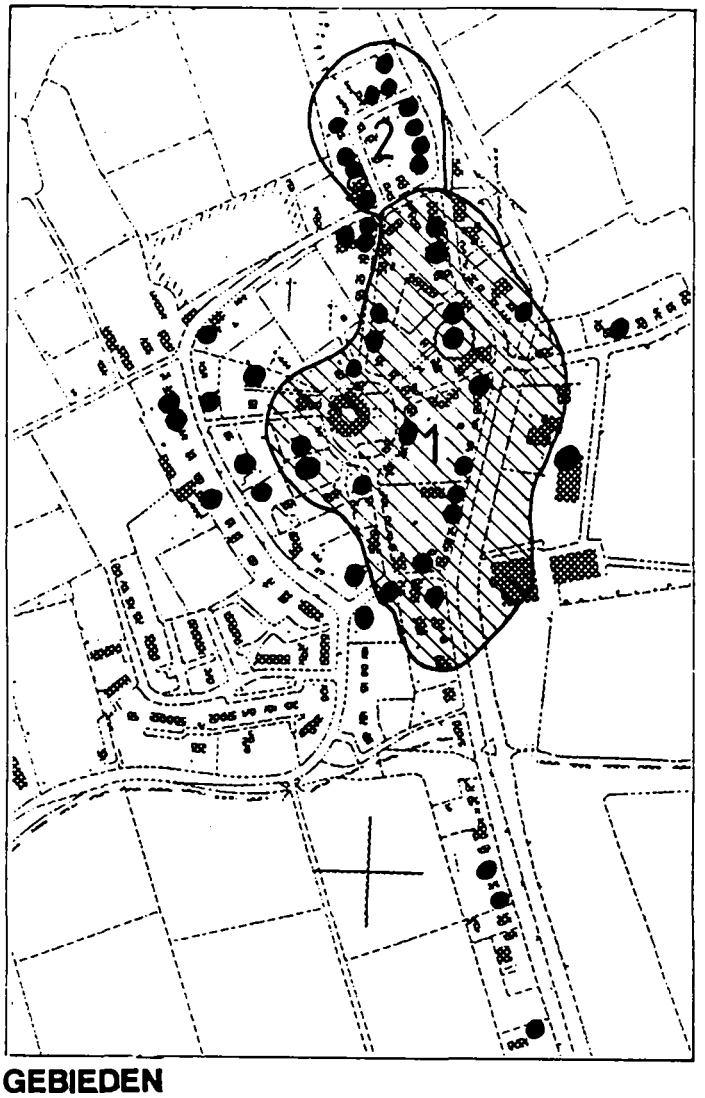

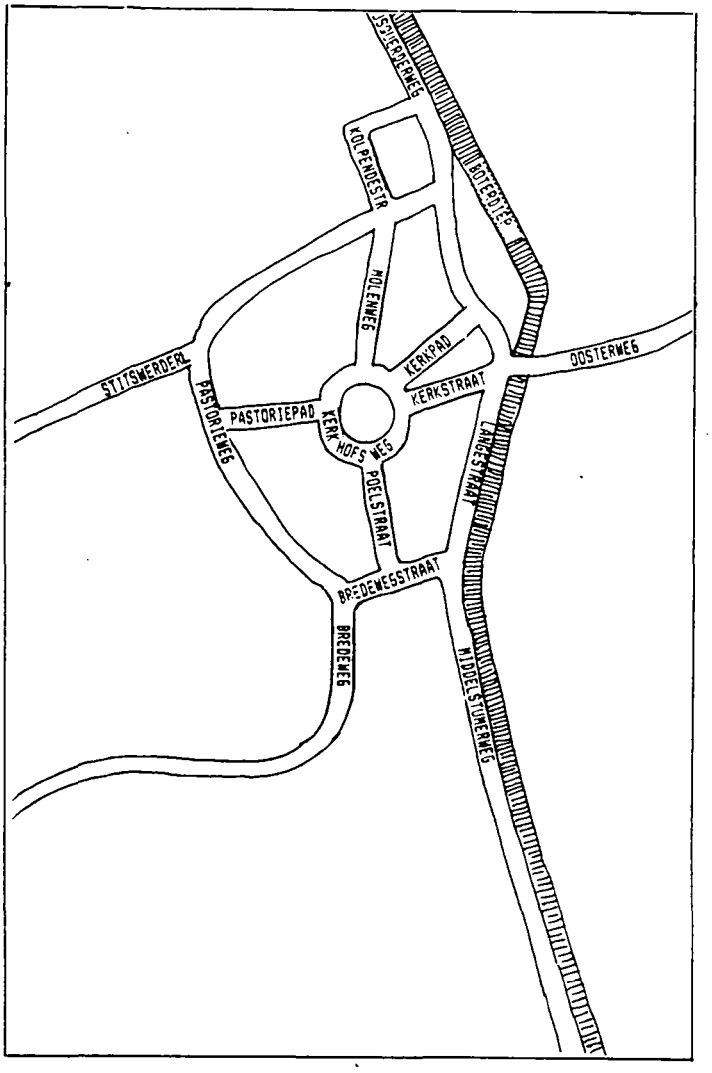

GEBIEDEN

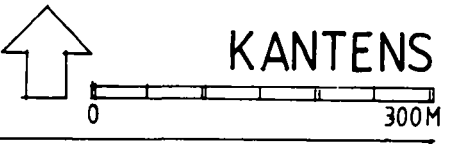

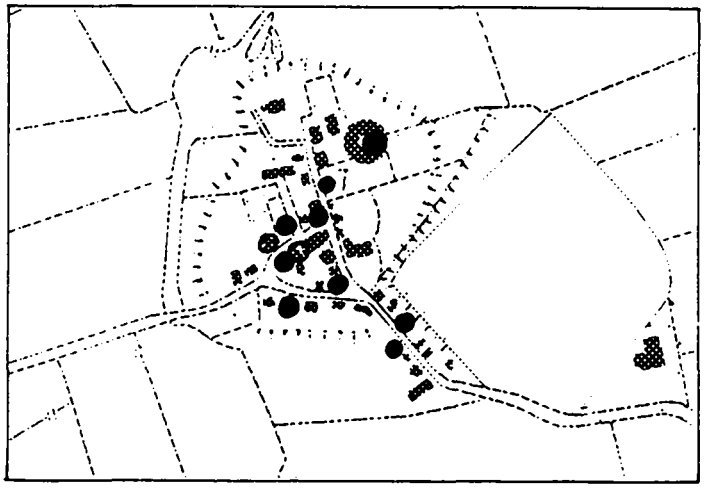

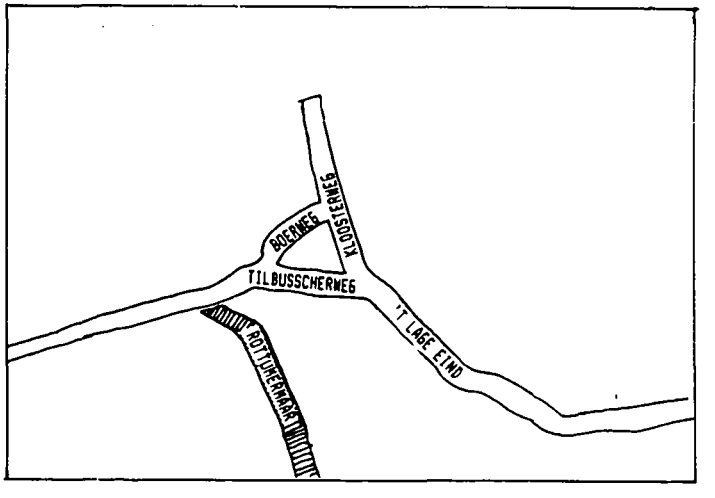

GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

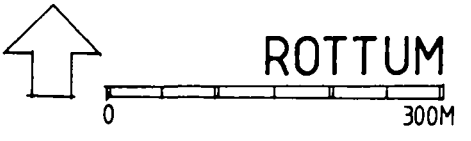

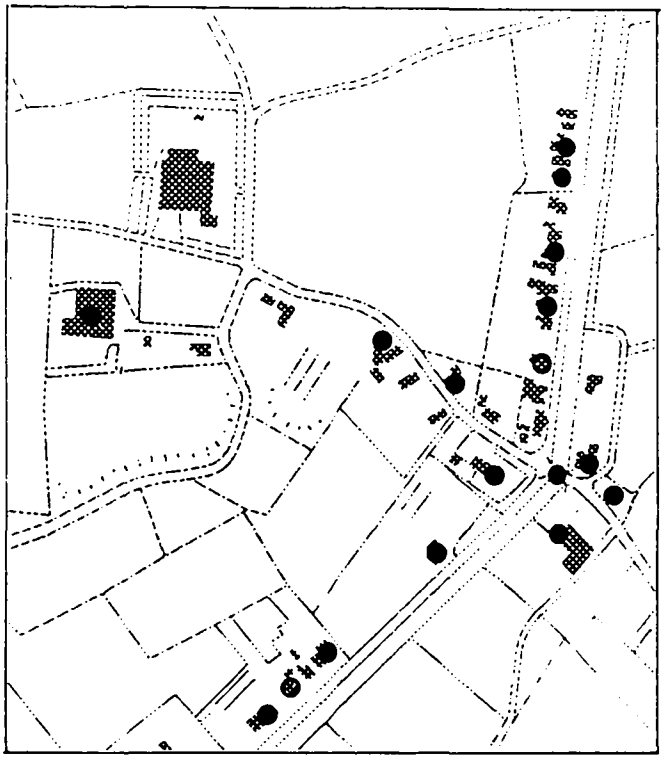

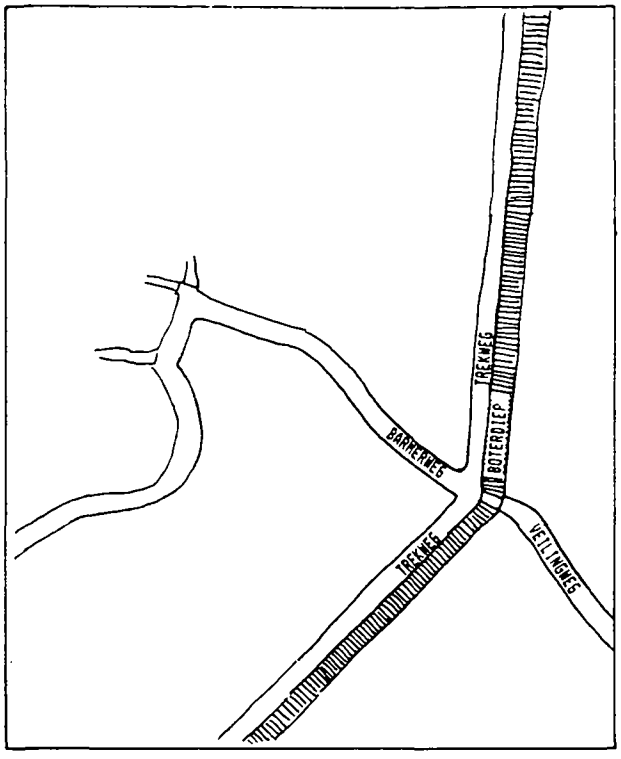

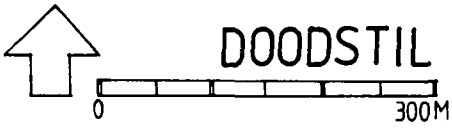

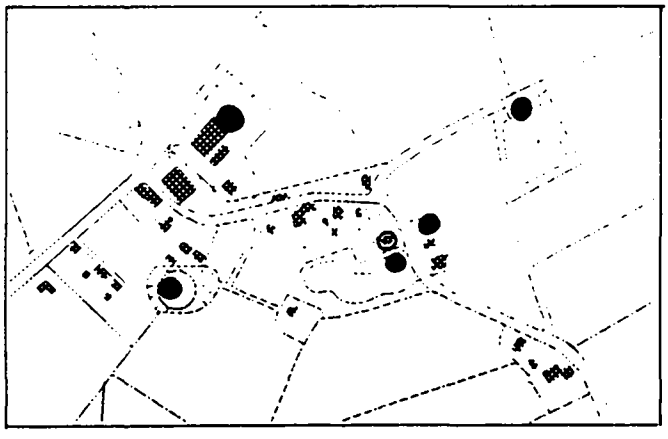

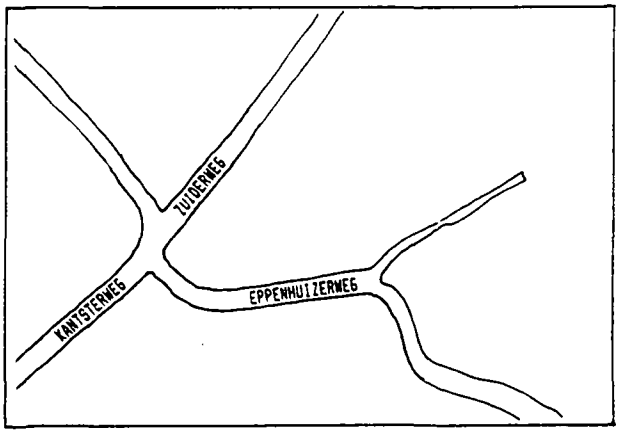

GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

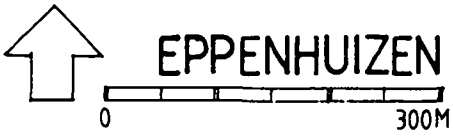

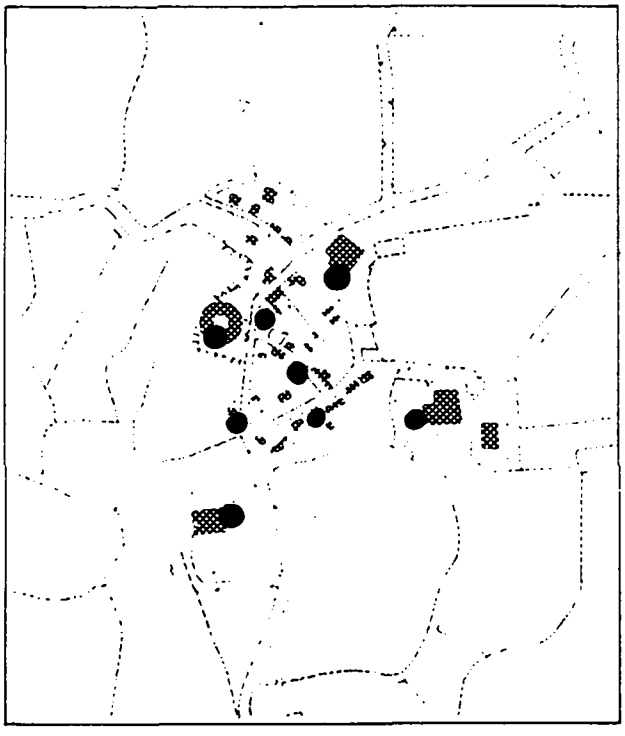

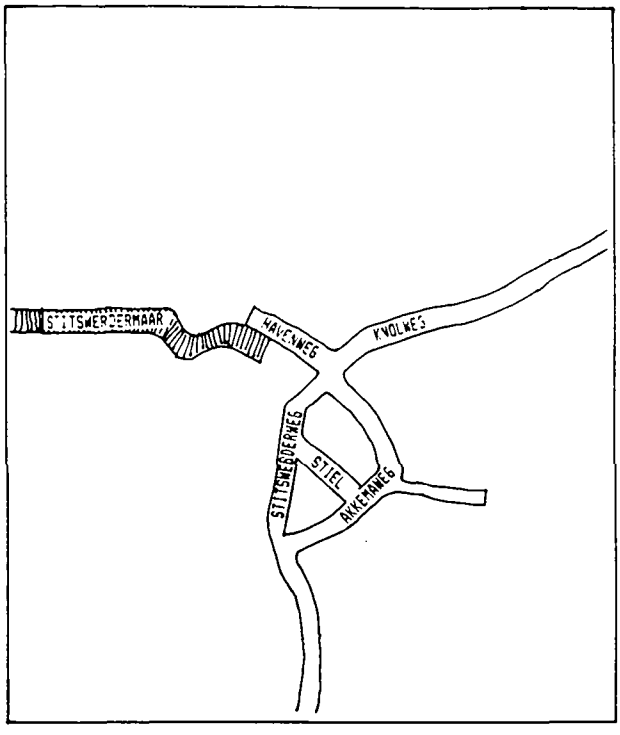

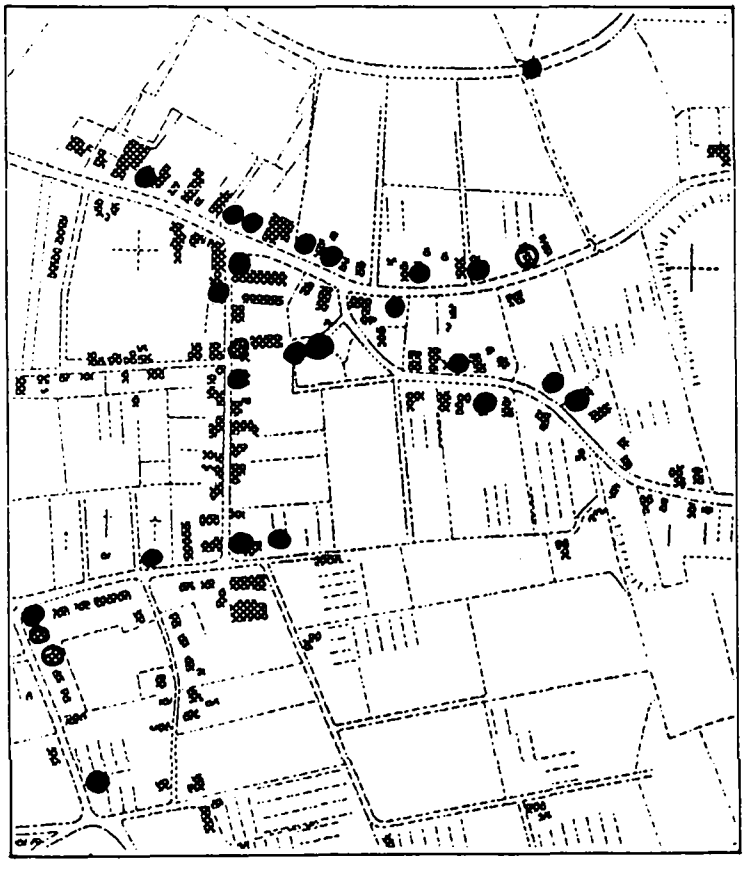

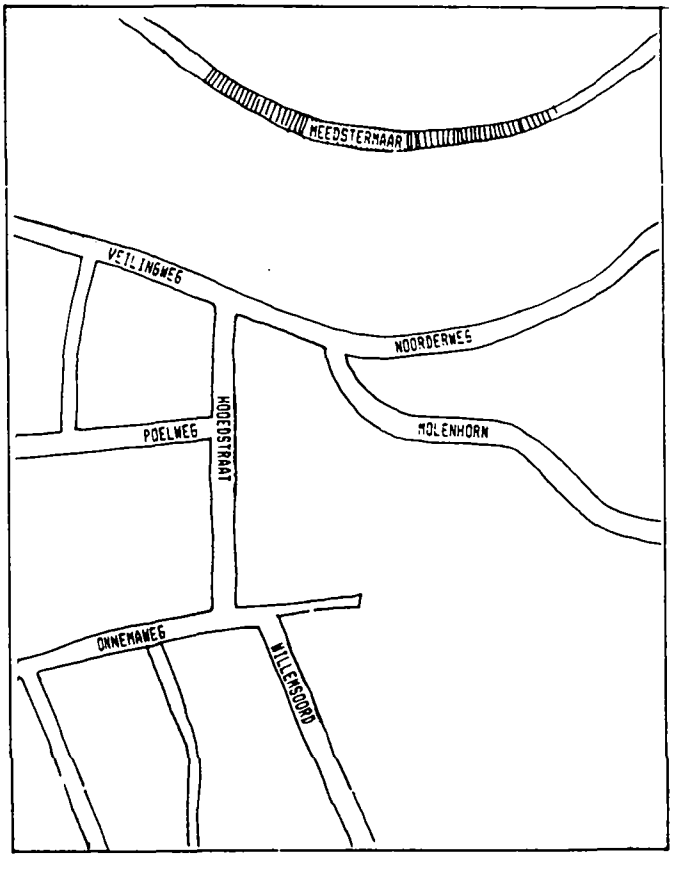

GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

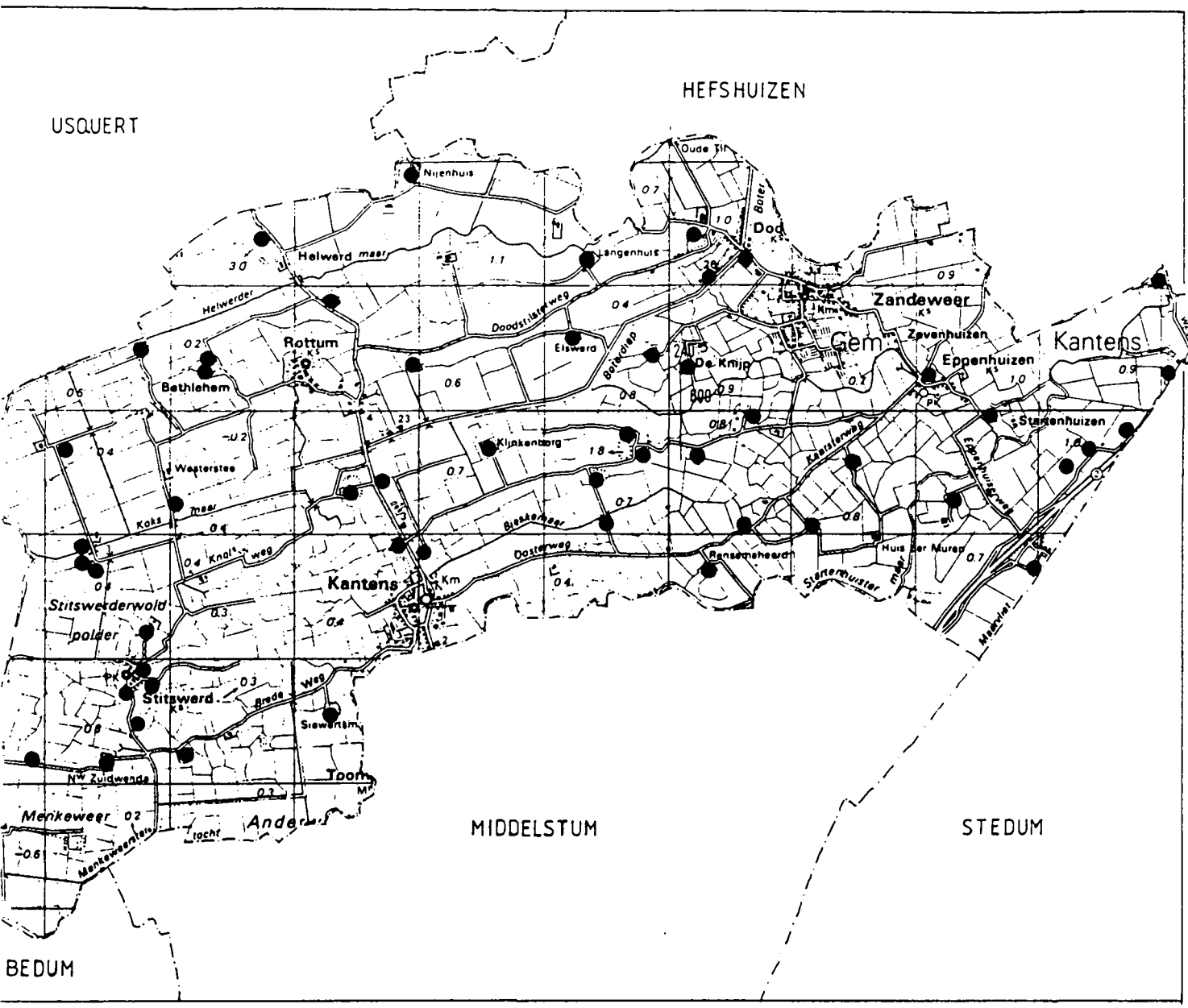

GEINVENTARISEERDE BOERDERIJEN

GEMEENTE KANTENS

0 1 2 KM

Literatuurlijst

- Boerderijenboek Middelstum-Kantens. Landbouwvereniging Middelstum-Kantens. Groningen, 1983.

- Boer, J. de, Dorpen in Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

- Fysische geografie, botanie en ornithologie. Noord-Groningen - Vierendeel en Stedum-Loppersum. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.

- Hartsema, D. en Mollema, W. Met de boderijders naar Groningen. Bedum, 1987.

- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Wageningen, 1985.

- Meijering, J.J. en A. Spakman. Archeologische en cultuurhistorische terreinen in de provincie Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.

- Provinciale almanak voor Groningen 1985.

- Raamplan waterwegen provincie Groningen. Provincie Groningen, 1978.

- Roeleveld, W., The Groningen coastal area. Amsterdam, 1974.

- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

Kaarten

- Gemeente atlas van de provincie Groningen 1867. Kuyper, J., Leeuwarden-Hugo Suringar.

- Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, 1:100.000

- Topografische kaart 1853, 1:50.000.

- Topografische kaart 1905, 1:25.000.

- Topografische kaart 1933, 1:25.000.